

МЕТОДОЛОГІЯ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ПЕРЕХІДНИХ ПЕРІОДІВ ІСТОРІЇ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО- СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Порівняльний аналіз теорії і практики двох перехідних періодів в історії держав Східної Європи ХХ століття: перший - друга половина 40-х років та другий - 90-і роки, як феномену переходу від демократії до тоталітаризму - у першому випадку та повернення до демократичного устрою і громадянського суспільства - у другому, заслуговує на увагу та глибокий науковий порівняльно-історичний і політологічний аналіз. Новітнім методологічним принципом системного вивчення суспільно-політичних процесів перехідного етапу є концепція т.зв. "антидемократичного транзиту".

Автор вважає доцільним застосувати для характеристики етапу переходу від відродженої в 1944-1945 рр. ліберальної демократії до тоталітаризму і комуністичної диктатури 1947-1948 рр. у Східній Європі поняття "антидемократичний транзит" (антидемократичний перехід), з огляду на сформульовану нещодавно теоретико-концептуальну оцінку сучасними політологами й істориками перехідного періоду 90-х років ХХ ст., як "демократичного транзиту", тобто еволюції від тоталітаризму до демократії і громадянського суспільства. Вивченням цих процесів зараз займається окрема і специфічна галузь міждисциплінарних суспільствознавчих досліджень - "транзитологія"¹. Пропонуючи методологію антидемократичного транзиту для порівняльного аналізу подій другої половини 40-х та 90-х років ХХ століття, автор намагається не просто механічно модифікувати існуючу теорію демократичного транзиту, а намагається створити чіткий і цілісний комплекс науково-теоретичних підходів та інструментарію, необхідний для системного аналізу об'єкту і предмету дослідження. Попри принципово відмінний характер суспільно-політичних перетворень в рамках кожного з перехідних періодів другої половини ХХ століття, спільною є кардинальна системна зміна всього суспільства та взаємовідносин між його структурними елементами в державах Центральної і Південно-Східної Європи.

На жаль, повернення до демократії в цій частині європейського континенту в 90-ті роки відбувається значно повільніше, ніж встановлення тоталітаризму в

східноєвропейських державах протягом перших років після закінчення II світової війни. Демократична система суспільства, яка формується в країнах Східної Європи після анти тоталітарних революцій і повалення комуністичних режимів з рубежа 80-90-х років XX століття, залишається ще занадто крихкою і недосконалою, щоб гарантувати абсолютну неможливість відродження авторитаризму чи її тоталітаризму. Постсоціалістичне суспільство приховує в самому собі "генетичний антидемократизм", що базується на ідеалізованій історичній пам'яті про соціальну "рівність у бідності" періоду комуністичного правління і однопартійної держави. А постсоціалістичний "неокапіталізм" породжує потенційно недемократичні олігархічні і лоббістські групи, які задля задоволення власних кланових інтересів здатні підтримати і тоталітарну диктатуру.

Темпи послідовної декомунізації в молодих східноєвропейських демократіях і на початку XXI ст. - недостатні, тому залишки попередньої системи ще присутні у спробах зберегти державний патерналізм і квазіколективізм у соціальній та економічній сферах у більшості східноєвропейських країн. Пратилення до монополії на владу - майже за взірцем комуністів, характерне і для переважної частини постсоціалістичних партійно-політичних еліт. Маятник громадської думки в державах Східної Європи протягом 90-х років періодично хитається від правоконсервативних до лівосоціалістичних ідей. Цей регіон ще не досяг високого рівня внутрішньо- і зовнішньополітичної стабільності, а окремі держави знаходяться на різних стадіях постсоціалістичної трансформації. З огляду на це й не всі східноєвропейські країни на рубежі XX-XXI століть включені у першу і другу хвилі розширення ЄС і НАТО на Схід.

Така понад десятирічна загальмована постсоціалістична трансформація суттєво контрастує із історично недавнім радикальним і набагато швидшим комуністично-тоталітарним суспільним переломом у цих же державах після закінчення II світової війни.

Більш об'єктивний історичний аналіз перебігу повосних суспільно-політичних процесів у державах Східної Європи та впливу на них СРСР став можливим після публікації наприкінці 90-х років російськими дослідниками нових документів з архівів Російської Федерації, які розкривають політику сталінського керівництва у даному регіоні після закінчення II світової війни.² Застосовуючи дані публіковані джерела до висвітлення подій

1944-1948 рр., необхідно тільки постійно мати на увазі оригінальну специфіку сучасної російської історіографії та джерелознавства - дещо "реабілітаційний" підхід до показу дій сталінської Москви у східноєвропейському регіоні після завершення II світової війни. Позаяк сучасна Росія є правонаступницею СРСР і прагне знову стати не тільки великою державою, але і повернути собі статус світової наддержави, значна частина московських істориків і на рубежі XX-XXI ст.ст., можливо тільки з почуття патріотизму, виправдовує всю колишню російську і радянську зовнішню політику. Цей соціально-психологічний феномен можна назвати "національно-державною квісовістю". Він полягає у цільовій установці кожного вченого-історика, як представника конкретної нації і держави, певним чином навіть підсвідомо виправдовувати дії свого народу і країни у минулому. Такий здоровий патріотизм дослідника не повинен, однак, перерости у повну реабілітацію національної історії, так як кожен народ за століття існування не був позбавлений хиб та помилок в історичному виборі, які негативно відбилися і на його власному розвитку. На жаль, сучасна російська історіографія нерідко демонструє парадоксальні підходи до минулого, наприклад, обґрунтовану негативну реакцію східноєвропейських народів на експансіоністські дії та диктат сталінської Москви після II світової війни переводить у площину "русофобії".³

Друга половина 40-х років XX століття характеризувалася розширенням зони впливу сталінського СРСР на Східну Європу та утвердженням у країнах даного регіону прорадянських комуністичних режимів. Історичним феноменом було те, що протягом абсолютно мінімального часу - в період 1944-1949 рр. східноєвропейські держави пройшли через звільнення від фашистської окупації або панування профашистських режимів та через радикальний демонтаж авторитарних і диктаторських систем воєнних років до відродження основних елементів буржуазної демократії, а потім, що парадоксально, - до колапсу демократичного устрою і громадянського суспільства - аж до встановлення комуністичного тоталітаризму і диктатури. Тобто, народи Східної Європи протягом другої половини 40-х років рухалися у своєрідному "зачарованому колі" - від диктатури до диктатури, як справедливо зазначають сучасні словацькі вчені.⁴

Специфікою перехідного періоду східноєвропейської історії після II світової війни є надзвичайно швидкий кардинальний перелом всієї системи суспільних відносин і відмова від будь-яких інших варіантів розвитку суспільства, крім

комуністичного - за сталінсько-радянським взірцем соціалізму. Всього за декілька років у Східній Європі було ліквідовано громадянські свободи, багатопартійність, парламентську демократію і політико-ідейний плюралізм, підірвано інститут приватної власності. Цей історичний перелом варто розглядати і в ширшому вимірі - на сході континенту майже на століття європейська цивілізація потерпіла крах і було насаджено тушкову євразійську егалітарно-терористичну модель організації суспільства та східну деспотію.

Комуністична історіографія перехідний період у Східній Європі після II світової війни традиційно йменувала "народно-демократичною революцією" чи "народною демократією". Процеси другої половини 40-х років у регіоні розглядалися марксистами як "закономірне" наближення до соціалістичної революції. На наш погляд, народно-демократичними були тільки антифашистські революції 1944-1945 рр. та прогресивні перетворення в окремих східноєвропейських державах декількох наступних років. Період 1946-1947 рр. у більшості східноєвропейських країн був спробою встановлення або відродження буржуазної демократії. Але вже принаймні з початку 1947 р., за вказівкою Москви, національні компартії у Східній Європі почали здійснювати практичні кроки по захопленню державної влади. В 1948-1949 рр. "комунізація" східноєвропейських держав була остаточно завершена, а радикально-марксистські політичні сили стали правлячими партіями. При цьому, міфом є твердження про "загальнонародну", "пролетарську", "соціалістичну" революцію другої половини 40-х років у цих країнах. Насправді комуністи повністю захопили владу в державах Східної Європи впродовж другої половини 40-х років вилучно шляхом політичного терору, атвіконституційних путчів і урядових переворотів.

Традиційною тезою західної історіографії періоду "холодної війни" було твердження, що комунізм принесено у Східну Європу після II світової війни на "багнетах Червоної Армії". Таке ж положення утвердилося в повоєнні роки в більшості робіт представників першої хвилі східноєвропейської політичної еміграції на Захід. Після демократичних революцій рубежа 80-90-х років без глибокого критичного аналізу концепція насильного насадження комунізму ззовні в другій половині 40-х років була задосягнена й багатьма сучасними східноєвропейськими істориками.

Не применшуючи фатальну роль в історії народів Східної Європи експорту комуністичної революції сталінським

керівництвом СРСР, слід, однак, зазначити, що вплив і значення зовнішнього - радянського фактору в "совєтизації" та "комунізації" протягом другої половини 40-х років у кожній із східноєвропейських країн був далеко не рівнозначним. Після закінчення II світової війни такі держави, як Угорщина, Румунія і Болгарія фактично були окуповані радянськими військами і знаходилися під управлінням Союзних Контрольних Комісій, де домінували представники СРСР. В Югославії та Албанії володарювали антифашистські політичні блоки, очолювані національними комуністами. В Польщі СРСР вимушений був під тиском західних союзників по антигітлерівській коаліції вже в 1945 р. дещо модифікувати модель маріонеткового прорадянського тимчасового уряду і допустити до участі в управлінні державою й опозиційні польські сили. А в Чехословаччині Москва навіть погодилася на часткове відновлення довоєнної політичної системи і повернення президента Е.Бенеша в країну з лондонської еміграції. З ЧСР наприкінці 1945 р. в основному були виведені радянські війська. Скорочувалася їх чисельність і в інших східноєвропейських країнах. Тому однозначно твердити про вирішальну роль тільки "багнетів Червоної Армії" в насадженні комуністичної диктатури уже після закінчення бойових дій у Східній Європі - не варто. Безумовно, присутність радянських військ на території звільнених від фашизму держав навіть лише у 1944-1945 рр. створила "тепличні" умови для просування до влади національних лівоєвразійських сил у східноєвропейських державах, але кожна з цих країн власним способом надалі потрапила в "обійми" Москви і комуністичної диктатури.⁵

В історичній науці тривало ведеться дискусія щодо співвідношення зовнішніх і внутрішніх факторів у "совєтизації" та "комунізації" Східної Європи протягом другої половини 40-х років. Навіть в сучасності гарячі спори стосовно ролі СРСР та внутрішніх національно-специфічних чинників у встановленні комуністичної диктатури в повоєнних східноєвропейських державах не припиняються. Наприклад, змістовно різні оцінки та підходи до даного питання східноєвропейському контексті, тобто проблема впливу "радянського фактору" на внутрішні процеси у країнах Східної Європи, зараз розділила істориків Російської Федерації на дві дискусуючі між собою групи.⁶

Перша група російських дослідників вважає вирішальною роль СРСР (зовнішнього фактору) у насадженні радянської моделі соціалізму в державах регіону в перші післявоєнні роки і тому скептично ставиться до теоретизувань щодо можливості

альтернативних варіантів еволюції східноєвропейських демократій у другій половині 40-х років (Ю.С.Новопашін, Л.Я.Гібіанський, О.С.Аліксєв)

Друга група російських істориків твердить, що у перші роки після Другої світової війни кожна східноєвропейська країна, у кожний конкретний момент мала специфічний баланс внутрішнього і зовнішнього факторів. Окремі її представники, наприклад, Г.П.Мурашко, Т.В.Волокітіна і А.Ф.Носкова, переконані у можливості поліваріантного чи альтернативного розвитку держав Східної Європи у 1944-1947 рр. та наявності в той час реальних альтернатив перспективі встановлення монопольної влади комуністів.

Відповідно до концептуальної спрямованості і варто згрупувати до двох блоків новітні російські публікації по післявоєнній історії східноєвропейських держав. Перший включає колективні дослідження з проблем політики СРСР у 1944-1949 рр. у Східній Європі та періоду "холодної війни".⁷ Другий - публікації про народні демократії 1944-1948 рр., дослідження природного часового лагу про "східноєвропейський соціалізм" і тоталітаризм.⁸

Сучасна диференціація російських істориків за двома принципово відмінними підходами до вивчення суспільно-політичного розвитку східноєвропейських держав у 1945-1948 рр. є проявом методологічного плюралізму в історичній науці РФ. Дискусії між представниками двох течій, безумовно, будуть продовжуватися, тому що проблема еволюції демократій Східної Європи до комуністичної диктатури у перші післявоєнні роки, як справедливо вказує Ю.С.Новопашін, тільки нещодавно стала одним з дослідницьких пріоритетів російської історичної науки.⁹

Більш обґрунтованою та близькою нашій концепції специфіки перехідного періоду другої половини 40-х років у Східній Європі (викладеній в колективній публікації з даного питання в Братиславі в 1998 р.)¹⁰ видається точка зору представників другої групи (т.зв.альтернативників) сучасної російської історичної науки. Ми переконані, що в 1944-1949 рр. комуністично-тоталітарні режими утвердилися в державах Східної Європи не лише завдяки експансії та тиску сталінського СРСР, але й через тимчасову самовідмову національних політичних еліт від основних демократичних принципів організації суспільного та державного життя.

Після закінчення II світової війни у більшості східноєвропейських країн були демонтовані довоєнна багатопартійна система та парламентська демократія,

встановлювалося домінування лівосоціалістичних та комуністичних ідей. Через масштабну повсюдну націоналізацію та конфіскацію розпочалася зокрема і атака на принципи непорушності приватної власності й розгорнулося одержавлення економіки. Програмно-цільове планування господарського розвитку набрало характеру адміністративно-директивного управління народним господарством. Все це супроводжувалося формуванням за радянським взірцем системи репресивних органів, які були виведені з-під демократичного громадського контролю, опинилися в руках комуністів і стали їх основним зрадцям політичного терору й майбутнього повного захоплення влади в державі.

Але навіть в країнах, де керували Союзницькі Контрольні Комісії та перебували окупаційні радянські війська - Угорщині, Румунії та Болгарії вказані та інші антидемократичні деформації були справою рук не тільки радянських "наглядачів" і "радників", але й місцевих радикальних державно-політичних еліт. До 1947 р. Кремль і особисто Й.Сталін показово терпимо ставилися до "національних моделей" будівництва соціалізму в східноєвропейських державах і дозволяли певну самостійність й ініціативу своїм майбутнім васалам. Та режими "народних демократій" протягом другої половини 40-х років і з внутрішніх недемократичних причин - зокрема внаслідок самовідмови від дотримання базових принципів демократії та гарантії громадянських прав і свобод поступово сповзли до уніфікованого радянсько-сталінського суспільного взірця. Сучасні чеські вчені справедливо називають цей процес "самосовітизацією" східноєвропейських держав.¹¹ Ігнорування принципів демократії логічно привело до її повної поразки в повоєнній Східній Європі.

Якими з цього можуть бути уроки історії для сучасних постсоціалістичних держав, виходячи з факту, що нові східноєвропейські демократії і на початку XXI століття ще не досягли повним чином цивілізованих стандартів політичного, культурного, соціально-економічного та іншого розвитку, і взагалі показників системи демократичних цінностей, котрі гарантували б неможливість відродження авторитаризму чи тоталітаризму в будь-якій формі? Найголовнішим висновком з негативної еволюції суспільства в державах Східної Європи після закінчення II світової війни та уроком для сьогодення, на нашу думку, є небезпечність хоча б тимчасового відступу в кожній з сучасних реформних східноєвропейських країн від принципів демократії. Помилковий вибір в умовах крижкості

перехідної демократичної системи, цілком не виключено, може привести і зараз до "самототалітаризації" будь-якого постсоціалістичного суспільства. Історичний досвід трагічної перемоги тоталітаризму над демократією в другій половині 40-х років засвідчує, що втратити демократичні завоювання суспільство може швидко і легко, навіть через дію суб'єктивних факторів, а для повернення на демократичний шлях загальноцивілізаційного розвитку потрібен значно довший час.

¹ Див.: Мельвіль А. До аналізу демократичного транзиту в Росії (ескіз методології) // Політична думка. - 1998. - №1. - С. 3-26.

² Восточная Европа в документах российских архивов 1944-1953 гг. - Т.1. 1944-1948 гг.; Т.2. 1949-1953 гг. - М. - Новосибирск: Сибирский хронограф. - 1997, 1998; Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953 гг. - Т.1. 1944-1948 гг. - Документы. - М.: Российская политическая энциклопедия. - 1999; Три визита А.Я. Вышинского в Бухарест. 1944-1946 гг. - Документы российских архивов. - М.: РОССПЕН. - 1998.

³ Див.: Новопапин Ю.С. Об антисоветизме и русофобии в послевоенной Восточной Европе: к постановке проблемы // Славяноведение. - 1998. - №1. - С. 3-10.

⁴ Od diktatury k diktatúre. Slovensko v rokoch 1945-1953. Ed. M. Barnovský. - Bratislava: Veda. - 1995. - S. 6.

⁵ Див.: Марьяна В.В. 1944-1945 годы: ждали ли русских в Восточной Европе? // Славяноведение. - 1999. - №1. - С. 60-75

⁶ Див.: Волокитина Т.В., Марьяна В.В., Новопапин Ю.С. История Восточной Европы - от начала второй мировой войны до современности // Новая и новейшая история. - 1996. - №. - С. 19.

⁷ У истоков "социалистического содружества" СССР и восточноевропейские страны в 1944-1949 гг. - Отв. ред. Гибзианский Л.Я. - М.: Наука. - 1995; Советская внешняя политика в годы "холодной войны" (1945-1985). Новое прочтение. - М.: Наука. - 1995.

⁸ Волокитина Т.В., Мурашко Г.П., Носкова А.Ф. Народная демократия: миф или реальность? Общественно-политические процессы в Восточной Европе: 1944-1948 гг. - М.: Наука. - 1993; "Восточноевропейский социализм": Становление режима, попытки его модификации, причины краха. - Отв. ред. Марьяна В.В. - М.: Наука. - 1992; Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. - Отв. ред. Марьяна В.В. - М.: Наука. - 1995.

⁹ Новопапин Ю.С. Академическое обществоведение под перекрестным огнем // Славяноведение. - 1997. - №3. - С. 34-35.

¹⁰ Vovkanyč I., Vidňanský S., Šjasko I. Vnútročné a vonkajšie faktory formovania alternatívnych koncepcií vývoja spoločnosti v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy (1944-1948) / Prvé povojnové voľby v strednej a juhovýchodnej Európe. - Bratislava. - 1998. - S. 9-21.

¹¹ Prečan V. K interpretácii Zorinovo prazské korespondencie s Moskvou v únoru 1948. Odpověď na dopis Galiny Muraskové / Soudobé dějiny (Praha). - 1999. - N1. - S. 107.